

СПІВВІДНОШЕННЯ ІМПЕРАТИВНОГО ТА ДИСПОЗИТИВНОГО У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

THE CORRELATION OF IMPERATIVE AND DISPOSITIVE IN CIVIL PROCEEDINGS

Літнік Ю.А., студентка III курсу

*Навчально-науковий інститут права
Університету державної фіскальної служби України*

Дяченко С.В., к.ю.н., доцент, адвокат,
доцент кафедри цивільного права та процесу

*Навчально-науковий інститут права
Університету державної фіскальної служби України*

Питання співвідношення імперативності та диспозитивності у цивільному процесі є доволі актуальним. Необхідно вказати, що у цивільному процесі наявний імперативно-диспозитивний метод, а щодо принципів, то в законодавстві закріплений лише принцип диспозитивності. Принцип диспозитивності означає те, що людина наділена правом вільно розпорядитися власними процесуальними та матеріальними правами, а саме: заявляти клопотання або ні, подавати скаргу чи ні тощо, сюди також включають право на примирення сторін у визначених законом випадках, тоді як принцип імперативності характеризується тим, що особа обов'язково повинна вчинити певну дію або утриматися від її вчинення, тобто особа не наділена правом вибору. Цей принцип передбачає категоричну і повну регламентацію поведінки учасників правовідносин, але у цивільному судочинстві принцип імперативності відсутній, хоча велику кількість процесуальних дій суду необхідно здійснювати не з волі сторін, а згідно із вказівкою у законі. Суд повинен призначити час і місце засідання, розпочати чи закрити провадження у справі, розглянути позовну заяву або залишити її без розгляду та повернути. Усі ці дії безпосередньо мають вплив на дію і закриття цивільного процесу, але не стосуються принципу диспозитивності. Тут можна простежити саме вплив імперативного принципу крізь призму диспозитивного. Також слід розглянути питання стосовно подання доказів, воно може виступати як правом, так і обов'язком для особи. Якщо особа подала позов до суду, то вона повинна подати докази, тобто це є обов'язком, і тут застосовується принцип імперативності, але, якщо особа позову не подавала, то вона просто наділена правом подавати докази, від якого вона не може відмовитися, і тут виступає принцип диспозитивності. Якщо особа наділена правом, то вона не вправі від нього відмовитися, вона тільки може здійснювати або не здійснювати його, але, що стосується обов'язків, то особа в обов'язковому порядку повинна їх виконувати. Тож з'ясуємо значення принципу диспозитивності у цивільному процесі та наслідки відсутності принципу імперативності.

Ключові слова: диспозитивний принцип, імперативний принцип, цивільне судочинство, цивільне процесуальне законодавство.

The question of the relationship between imperative and dispositive in civil proceedings is quite relevant. It should be noted that in civil proceedings there is an imperative-dispositive method, and as for the principles, the legislation enshrines only the principle of dispositiveness. The principle of dispositive means that a person has the right to freely dispose of their own procedural and substantive rights, namely: to file a petition or not, to file a complaint or not, etc., this also includes the right to conciliation of the parties in cases specified by law. While the principle of imperative is characterized by the fact that a person must perform a certain action or refrain from doing so, the person is not endowed with the right to choose. This principle provides for categorical and complete regulation of the behavior of participants in legal relations. But in civil proceedings the principle of imperative is absent. Although a large number of procedural actions of the court must be carried out not at the will of the parties, but in accordance with the law. The court must determine the time and place of the hearing, initiate or close the proceedings, consider the statement of claim or leave it without consideration and return it. All these actions have a direct impact on the action and closure of civil proceedings, but these actions do not relate to the principle of dispositiveness. Here it is possible to trace the influence of the imperative principle through the prism of the dispositive. Evidence should also be considered, as it can be both a right and an obligation for a person. If a person has filed a lawsuit, he must submit evidence, it is a duty and the principle of imperativeness applies here. But in another case, if the person has not filed a lawsuit, then he is simply entitled to submit evidence, which he cannot refuse, here is the principle of dispositiveness. It should be noted that if a person is endowed with a right, he has no right to refuse it, he can only exercise or not exercise it. But as for responsibilities, a person must fulfill them. Therefore, in this article we will find out the meaning of the principle of dispositiveness in civil proceedings and the consequences of the absence of the principle of imperativeness.

Key words: dispositive principle, imperative principle, civil proceedings, civil procedural legislation.

Постановка проблеми. Завдання – дослідити реалізацію принципу диспозитивності у цивільному судочинстві, місце принципу диспозитивності у системі цивільного процесуального права, відсутність у цивільному процесі принципу імперативності, деякі питання практики застосування принципу диспозитивності у вирішенні цивільних спорів у судах.

Стан дослідження. Із загальнотеоретичних позицій диспозитивний принцип був предметом дослідження таких науковців, як С.С. Алексєєв, М.С. Кельман, М.С. Колодій, С.А. Комаров, В.В. Копейчиков, Л.А. Луць, А.В. Малько, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, Г.Ф. Шершеневич, В.А. Кройтор, В.І. Тертишников, С.В. Моїсєєв та ін. Більш детально прояви диспозитивності у кримінально-правовому регулюванні досліджували Ю.В. Баулін, В.В. Навроцька, О.М. Поліщук, П.Л. Фріс, П.В. Хряпінський та ін.

Метою статті є вивчення різноманітних підходів до диспозитивно-правового регулювання цивільного проце-

суального права України та дослідження на основі практики реалізації цього принципу у цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. У період розвитку суспільства удосконалюються принципи цивільного процесуального права з урахуванням охорони та захисту законних прав та інтересів осіб, збільшення результативності у діяльності суду стосовно забезпечення об'єктивності та неупередженості. Сутність принципів характеризується демократичними рисами, а також загальною спрямованістю права і його провідних інститутів, що дає змогу опанувати сенс цієї галузі права.

Принципи цивільного процесуального права – це закріплені в нормах цивільного процесуального права основні керівні положення, які відображають специфіку, сутність і зміст цієї галузі права [1, с. 26]. Принципи цивільного процесуального права пов'язані між собою та становлять систему. Кожен із принципів системи є самостійним, окреслює галузь, певну стадію або певний процесуальний

інститут, але все одно вони взаємопов'язані, це відображається у тому, що їм притаманні єдина мета та завдання, тобто дія одного принципу зумовлює дію іншого. Принципи права у загальному розумінні визначають головні ознаки та напрями розвитку правової системи. Слід зазначити, що проблема застосування принципів на всіх стадіях цивільного процесу є досить актуальною та суперечливою [2].

Задля вияву особливих ознак принципів їх необхідно класифікувати на групи; що стосується принцип диспозитивності, то за значимістю його слід віднести до фундаментальних абсолютних принципів.

Як ми вже зазначили, принципи цивільного процесу пов'язані із захистом прав і законних інтересів осіб, це найбільш відображає саме принцип диспозитивності, який міститься у Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК), а саме у п. 5 ч. 3 ст. 2, де зазначені основні засади (принципи) цивільного судочинства, одним із яких і виступає диспозитивність. Цей принцип наділений не тільки матеріальним, а й процесуальним змістом. Значення принципу диспозитивності міститься ст. 13 ЦПК. Диспозитивним характером характеризуються, наприклад, ч. 1 ст. 43 ЦПК, де зазначені права, якими наділені учасники справи, а також п. 1–3 ч. 2 ст. 49 ЦПК, де сказано про процесуальні права сторін [3].

Право осіб звернутися до суду за захистом свого порушеного права міститься у ст. 55 Конституції України, тож принцип диспозитивності відображений і в Основному законі нашої держави [4].

Принципу диспозитивності притаманні такі ознаки:

- особи розпоряджаються матеріальними та процесуальними правами за власною волею;
- за волею осіб відбувається виникнення, зміна або припинення цивільних процесуальних правовідносин;
- особи наділені правом самостійно обирати способи захисту свого порушеного права, але в межах закону.

Виділивши декілька основних ознак принципу диспозитивності цивільного процесуального права, слід також звернути увагу на погляди вчених. Наприклад, В.А. Кройтор зазначає, що принцип диспозитивності характеризується можливістю осіб, які є учасниками справи, розпоряджатися власними правами та способами їх охорони, що мають вплив на виникнення, зміну або припинення цивільних процесуальних правовідносин [5].

В.І. Тертишников дає своє визначення принципу диспозитивності як способу на власний розсуд осіб розпоряджатися власними матеріальними та процесуальними правами [6]. А.В. Андрушко вважає, що принцип диспозитивності є нормативною керівною засадою, яка фіксує безперешкодне здійснення та розпорядження матеріальними правами стосовно предмету спору, а також розпорядження процесуальними способами охорони порушених прав чи законних інтересів, що націлені на виникнення, зміну чи припинення аналізу цивільної справи у суді [7].

На нашу думку, принципом диспозитивності є воля осіб у здійсненні суб'єктивних матеріальних і процесуальних прав, внаслідок реалізації цих прав виникають, змінюються або припиняються цивільні процесуальні правовідносини.

Слід зазначити, що принцип диспозитивності за значимістю є фундаментальним принципом, він найбільше закріплений у статтях Цивільного процесуального кодексу України, а також у Конституції України.

Загалом принципи цивільного процесуального права – це закріплені в нормах цивільного процесуального права основні керівні положення, що відображають специфіку, сутність і зміст цієї галузі права [1].

У цивільному процесі діють принципи, зазначені у ч. 3 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК). Серед них немає принцип імперативності. Наше завдання полягає в тому, щоб з'ясувати, чому саме цей принцип не застосовується у цивільному процесі.

Стосовно принципу диспозитивності, то він закріплений у ст. 13 ЦПК, загалом ми його можемо охарактеризувати таким чином:

- 1) за волею зацікавлених осіб виникає, змінюється і завершується цивільний процес на будь-якій його стадії;
- 2) особи, котрі є учасниками справи, мають право на власний розсуд розпоряджатися своїми правами, які пов'язані з дією та закінченням цивільного процесу;

3) суд може залучити певний орган або особу, котрим належить право захищати законні права й інтереси громадян. Необхідно вказати, що особи, які беруть участь у справі, хоч і наділені процесуальними правами та мають право вільно розпоряджатися, але в межах закону і не суперечити йому. Тож розглянемо питання, чому у цивільному процесі відсутній принцип імперативності.

Значну кількість процесуальних дій суд повинен здійснити не з волі сторін, а відповідно до вказівки в законі. Наприклад, суд повинен призначити час і місце засідання, розпочати чи закрити провадження у справі, розглянути позовну заяву або залишити її без розгляду та повернути. Всі вищезазначені дії мають вплив на дію і закриття цивільного процесу, але ці дії жодним чином не пов'язані із принципом диспозитивності. Суд здійснює свою діяльність безпосередньо за обов'язком, а не за власною волею. Тому тут наявна саме імперативність, а не диспозитивність, тобто коли немає права вибору, діяти чи не діяти [8]. Можемо спостерігати, що дія принципу імперативності проходить начебто крізь призму диспозитивності, коли судді необхідно вирішити процесуальні питання щодо певної справи тільки відповідно до закону.

У цивільному процесі принцип імперативності не закріплений, завдяки чому у законодавстві спостерігаються неточності стосовно принципу диспозитивності. До того ж у цивільному процесі наявний імперативно-диспозитивний метод, а щодо принципів, то в законодавстві закріплений лише принцип диспозитивності.

Принцип диспозитивності полягає у свободі розпоряджатися власними правами. Звичайно, право розпоряджатися правами, зокрема відмова від позову, визнання або невизнання його, є найбільшим чітким вираженням принципу диспозитивності, хоча, як зазначив С.В. Моїсєєв, розпорядження – це одиничний випадок втілення прав і виражається як одна із правових можливостей щодо особистих прав особи [7].

Як ми вже зазначали, принцип диспозитивності також характеризується тим, що особи за власною волею подають позов до суду, визнають його чи ні, а також відмовляються від нього. Більшою мірою це і стосується цивільного процесу, тобто в особі є право вибору щодо вчинення дії. Дискусійним питанням є подання доказів, у ч. 1 ст. 43 ЦПК сказано, що учасники справи мають право подавати докази, а у ч. 2 тієї ж статті сказано, що учасники справи зобов'язані подавати всі докази [3]. Якщо особа подала позов до суду, то вона повинна подати докази, тобто це вже є обов'язком, але, якщо особа позову не подавала, то вона просто наділена правом подавати докази, від якого вона не може відмовитися. Також слід вказати, що, якщо особа наділена правом, то вона не може від нього відмовитися, вона тільки може здійснювати або не здійснювати його, але обов'язки людина повинна виконувати.

Розглянувши питання, чому у цивільному процесі відсутній принцип імперативності, ми можемо зазначити, що принцип імперативності проходить наче крізь призму диспозитивності. Розглянули дискусійне питання стосовно подання доказів до суду: у яких випадках це є правом, а у яких обов'язком. Також вказали, що, якщо особа наділена правом, то вона не може від нього відмовитися, вона має право вибору: здійснювати його чи ні, а обов'язок повинна виконувати.

Розглядаючи практику застосування принципу диспозитивності у вирішенні цивільних спорів у судах, необ-

хідно вказати, що суд наділений правом розглядати справи тільки за зверненням особи, яке подане згідно із Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК), у межах заявлених особою вимог і на основі доказів, які подали учасники справи чи витребував суд у передбачених ЦПК випадках, так зазначено у ч. 1 ст. 13 ЦПК [4]. Також слід зазначити, що особа, котра є учасником справи, має право вільно розпоряджатися власними правами стосовно предмета спору на власний розсуд [1].

Звертаючись до судової практики стосовно спорів, де застосовується принцип диспозитивності, слід звернути увагу на те, що цей принцип широко застосовується у цивільному судочинстві. Наприклад, відповідно до Постанови ВС від 01 серпня 2019 р. по справі № 201/5973/16-ц (№ в ЄДРСР 83413650) у правовій позиції зазначено, що шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовує особа, котра згідно із певною правовою підставою має право володіти транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, експлуатація або зберігання якого утворює підвищену небезпеку. До того ж юридична чи фізична особа повинна відшкодувати шкоду, яку заподіяв її працівник у процесі виконання ним своїх службових обов'язків.

У процесі розгляду справи позивач не довів факти, на яких базуються його позовні вимоги, а саме: не надав докази перебування особи, винної у скоєнні ДТП – ОСОБА_2, у трудових відносинах із представництвом «Берлін-Хемі-Акцієнгезельшафт» в Україні (Менаріні Груп), а також завдання шкоди ОСОБА_2 під час виконання ним своїх службових обов'язків, у зв'язку з чим суд апеляційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку про відсутність правових підстав, щоб покласти на представництво «Берлін-Хемі-Акцієнгезельшафт» в Україні (Менаріні Груп) відповідальність за завдану ОСОБА_2 шкоду.

Також суд апеляційної інстанції звернув увагу на те, що відповідач у справі представництво «Берлін-Хемі-Акцієнгезельшафт» наділений правовим статусом суб'єкта без права юридичної особи та не є юридичною особою, але сторонами в цивільному процесі є фізичні та юридичні особи, а також держава.

Відповідно до змісту норм процесуального права з урахуванням принципу диспозитивності цивільного

судочинства та принципу змагальності сторін на позивача покладено обов'язок визначити відповідача у справі. Суд під час розгляду має виходити зі складу осіб, які залучені до участі у справі позивачем. У разі пред'явлення позову до частини відповідачів суд не має права із власної ініціативи та без згоди позивача залучати інших відповідачів до участі у справі як співвідповідачів і повинен вирішити справу за тим позовом, що пред'явлений, і стосовно тих відповідачів, що зазначені у ньому.

Суд апеляційної інстанції був позбавлений права визначити суб'єктний склад учасників справи, зокрема стосовно залучення до участі в розгляді справи належного відповідача.

Апеляційний суд обґрунтовано відмовив у заявленому на стадії апеляційного провадження клопотання представника позивача про направлення запитів, щоб отримати інформацію. Суд наділений правом досліджувати докази, які судом першої інстанції були досліджені з порушенням встановленого порядку або в дослідженні яких було неправомірно відмовлено, і нові докази, неподання яких до суду першої інстанції було зумовлено поважними причинами. Суд апеляційної інстанції досліджує нові докази, якщо визнає, що вони не могли бути надані суду першої інстанції чи відмова у їх прийнятті визнана необґрунтованою. Водночас апеляційний суд не встановив таких обставин [3].

Принцип диспозитивності має вагомe значення для цивільного судочинства, він зумовлюється тим, що в особі є право вибору щодо вчинення або не вчинення певної дії, це пояснюється тим, що суд повинен розглядати справи тільки за зверненням особи, яке подане згідно з ЦПК, у межах заявлених нею вимог і на основі доказів, що подані учасниками справи або витребувані судом у передбачених ЦПК випадках.

Висновки. У юридичній науці усталеною є думка про те, що для публічних галузей права характерним є застосування імперативних норм, тоді як для приватних галузей переважними є диспозитивні норми. У цьому контексті слід зауважити, що чи в публічних, чи в приватних галузях виключно імперативними або виключно диспозитивними нормами неможливо охопити регульовані ними відносини, хоча все-таки у цивільному процесі відсутній принцип імперативності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дяченко С.В., Рябченко Ю.Ю., Самілик Л.О. Цивільний процес України : практикум. Ірпінь : Університет ДФС України, 2020. 312 с. URL: http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5861/1/6106_IR.pdf (дата звернення: 07.03.2021).
2. Дяченко С.В., Дунай В.О., Змитрович Д.І. Принцип пропорційності: нормативне закріплення, практичний аспект та інтеграційна вимога сьогодення. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 70. С. 446–452. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2019_70_59 (дата звернення: 07.03.2021).
3. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.
4. Конституція України : станом на 1 січня 2020 р. / *Верховна Рада України*. Харків : Право, 2020. 141 с.
5. Поняття та система принципів цивільного процесуального права : веб-сайт. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/law/9539/> (дата звернення: 07.03.2021).
6. Процесуальний зміст принципу диспозитивності : веб-сайт. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/5_2018/part_1/3.pdf (дата звернення: 07.03.2021).
7. Неклеса Ю.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права: проблеми дефініції. *Форум права*. 2010. № 3. С. 305–311. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10njvppd.pdf> (дата звернення: 07.03.2021).
8. Дейнеко О.В., Дяченко С.В. Імперативно-диспозитивний метод цивільного процесу як форма реалізації принципу диспозитивності. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2019/4/tom_1/20.pdf?fbclid=IwAR2hAZ8p1TcwZkLZJ5giqw6fUFhNyBL3uCzqCmeCdUR5mi3znn_ESxJGibE (дата звернення: 13.03.2021).
9. Постанова ВС від 01 серпня 2019 р. по справі № 201/5973/16-ц (№ в ЄДРСР 83413650). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83413650> (дата звернення: 22.03.2021).